

Niesiołowski-Spanò, Łukasz

Stan badań nad historią i religią starożytnej Palestyny

Przegląd Historyczny 91/3, 435-449

2000

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

P R Z E G L Ą D Y B A D A Ń

ŁUKASZ NIESIOŁOWSKI-SPANÒ
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Stan badań nad historią i religią starożytnej Palestyny

Badania nad religijnością w starożytnej Palestynie¹ rozpoczęły się wraz z publikacją „Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwicklung” (Leipzig 1876; wydanie angielskie — 1877) Ignaza Goldzihera², późniejszego twórcy nowoczesnej islamistyki oraz fundamentalnego dla biblistyki dzieła Juliusa Wellhausena, „Prolegomena zur Geschichte Israels” (Berlin 1883)³. Goldziher, zgodnie z duchem współczesnej sobie nauki uważał, że wszystkie wierzenia biorą początek w ubóstwieniu sił przyrody i ciał niebieskich. Podstawową rolę w panteonie Izraelitów miały odgrywać: męskie bóstwo solarne i żeńskie bóstwo lunarne. To znaczne uproszczenie przekazu mitologicznego w dużej mierze straciło walory naukowe, stając się jedynie źródłem do dziejów nauki w XIX wieku. Za wkład Goldzihera można uznać twierdzenie, podjęte później np. przez Hermanna Gunkela, że przed tekstem biblijnym istniała jakaś warstwa mitologiczna, której ślady dają się odnaleźć w Biblii.

Inny los spotkał Wellhausena. Jego „Prolegomena” są dziełem do tej pory wznawianym i choć podejmowano z nim polemiki, a czasem zupełnie odmawiano mu racji, pozostaje opracowaniem o niekwestionowanym znaczeniu⁴. Jemu to biblistyka zawdzięcza wyodrębnienie czterech źródeł (wcześniej określanych jako pisarze) Pięcioksięgu: Jahwistycznego (J), Elohistycznego (E), Deuteronomicznego (D) i Kapłańskiego (P). Podział Pięcioksięgu na cztery tradycje upowszechnił się bardzo szybko. Jest już czymś naturalnym dla Samuela R. Drivera w jego, mającym charakter kompendium, opracowaniu literatury biblijnej⁵.

W roku 1889 ukazało się pierwsze wydanie „Lectures on the Religion of the Semites” Williama Robertsona Smitha. Pomimo tego, że jego wkład w rozwój badań nad

---

¹ Określenie Palestyna stosuję w tekście konsekwentnie, jako *terminus technicus*, w znaczeniu obszaru geograficznego, bez odpowiadania na pytanie kim byli jego mieszkańcy.

² Omówienie opracowań dotyczących mitologii Izraelitów zawiera tekst G. Widengrena, *Early Hebrew Myths and Their Interpretation*, [w:] *Myth, Ritual, and Kingship*, wyd. S. H. Hooke, Oxford 1958, s. 149–203.

³ Wersja angielska ukazała się pod tytułem *Prolegomena to the History of Israel*, Edinburgh 1885.

⁴ Cf. np. odwołania do *Prolegomena* w F. M. Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic*, Cambridge, MA 1997 (wyd. 9).

⁵ *An Introduction to the Literature of the Old Testament*, Oxford 1897.

religiami Bliskiego Wschodu jest nie do przecenienia, dzieło tego wybitnego brytyjskiego religioznawcy wydaje się zapomniane wśród biblistów. Po z górą stu latach, coraz więcej ustaleń Robertsona Smitha znajduje potwierdzenie w najnowszych opracowaniach. Badacz ten, pozbawiony wiedzy dzisiejszych znawców przedmiotu, opisywał strukturę społeczności pasterskiej na Bliskim Wschodzie oraz jej system religijny. Robertson Smith znajduje się pomiędzy etnologią a historią religii Semitów. Swoje studia nad zjawiskami religijnymi opierał na informacjach dotyczących współczesnego sobie świata arabskiego oraz na przekazach biblijnych. Jego syntezę dotyczące roli miejsc świętych w życiu nomadów, form i ewolucji ofiar, a także sakralnej roli np. źródeł wody, drzew i kamieni do tej pory pozostają wartościowe. Podstawowym założeniem metodologicznym Robertsona Smitha była ciągłość kulturowa i religijna społeczności żyjącej w świecie nomadycznym. Teza ta wydaje się nadal aktualna, co widać po obecnym renesansie badań porównawczych, zestawiających starożytne wspólnoty Izraelitów ze współczesnymi nam społeczeństwami Beduinów⁶.

Dwudziesty wiek otwiera publikacja, do dziś podstawowego dla biblistów, komentarza do księgi Rodzaju, autorstwa Hermanna Gunkela⁷. Głównym polem jego zainteresowań, a potem całej jego szkoły, była historia form literackich, a zatem narracyjnych jednostek treściowych, a także ich funkcji w starożytnym społeczeństwie Izraelitów. Nie sposób zakwestionować wielkiego wpływu, jaki wywarła spuścizna Gunkela na nowoczesną biblistykę. Do dziś jednak kwestionuje się niektóre pojęcia zastosowane przez niego do opisu rzeczywistości religijnej Izraelitów⁸. Jednym z zakwestionowanych pojęć jest definicja mitu. Według tego niemieckiego badacza mity to opowieści o bogach, w przeciwieństwie do legend opowiadających o ludziach⁹. Według Gunkela w księdze Rodzaju mamy do czynienia z legendami, podczas gdy otaczający Izraelitów świat bliskowschodni zdominowany był przez myślenie mitologiczne¹⁰. Wnioskiem wyciąganym przez Gunkela z takiego przeciwstawienia jest przekonanie, że myśl Izraelitów kierowała się ku rozważaniom teologiczno-filozoficznym¹¹. Dodatkowe komplikacje wypływają z zastosowanego przez niego pojęcia *Sagen*. Współcześni krytycy Gunkela twierdzą, że termin ten odnoszący się do specyficznej literatury, funkcjonującej w folklorze Germanów, nie może być stosowany dla rzeczywistości starożytnego Bliskiego Wschodu¹². Pojęcie zastosowane

⁶ Cf. I. Finkelstein, *The Archaeology of the Israelite Settlement*, Jerusalem 1988; *From Nomadism to Monarchy. Archaeological and Historical Aspects of Early Israel*, wyd. I. Finkelstein, N. Na'aman, Jerusalem 1994.

⁷ *Genesis*, Göttingen 1901; tl. ang. wstępu: *The Legends of Genesis*, London 1901.

⁸ Cf. J. J. Scullion, *Märchen, Sage, Legende: Towards a clarification of some literary terms used by Old Testament Scholars*, „Vetus Testamentum” [dalej: VT] t. XXXIV (1984), s. 321–336; „Die Genesis ist eine Sammlung von Sagen” (Herman Gunkel) *Independent Stories and Redactional Unity in Genesis 12–36*, [w:] *Wünschet Jerusalem Frieden. Collected Communications to the XIIIth Congress of the International Organization for the Study of the Old Testament Jerusalem 1986*, wyd. M. Augustin, K.-D. Schunck, Frankfurt 1988, s. 243–247; R. S. Hendel, *The Epic of the Patriarch. The Jacob Cycle and the Narrative Tradition of Canaan and Israel* („Harvard Semitic Monographs”, 42), Atlanta 1987, s. 6–13; P. G. Kirkpatrick, *The Old Testament and Folklore Study* („Journal for Study of Old Testament” Suppl., 62), Sheffield 1988, zvl. s. 23–34, 75–76.

⁹ H. Gunkel, *The Legends of Genesis*, London 1901, s. 14.

¹⁰ Cf. J. W. Rogerson, *Myth in Old Testament Interpretation* („Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft”, 134), Berlin 1974; *Anthropology and the Old Testament*, Oxford 1978, zvl. s. 66–85.

¹¹ H. Gunkel, *The Legends*, s. 16–18.

¹² P. Gibert, *Legende ou sage?*, VT t. XXIV (1974), s. 411–420; S. M. Warner, *Primitive Saga Men*,

przez Gunkela wprowadziło duże, trwające bardzo długo, zamieszanie terminologiczne¹³. Badacze tacy jak Georg F o h r e r („Einleitung in das Alte Testament”, Heidelberg 1965)¹⁴ i Otto E i s s f e l d t („Einleitung in das Alte Testament”, Tübingen 1964)¹⁵ zdają się mylić pojęcia, czego efektem jest chaos terminologiczny¹⁶.

Kolejny anachronizm w dziele Gunkela to rozumienie postaci patriarchów. Nie są oni dla niego eponimicznymi, legendarnymi (czy jak powiedzielibyśmy dziś — mitycznymi) bohaterami plemiennymi, lecz są osobowymi ucieleśnieniami całych plemion i klanów¹⁷. Konflikt między Jakubem a Ezawem jest opisem pradawnego konfliktu między Izraelitami a Edomitami. Przymierze między Abimelechem i Abrahamem (Rdz.21) jest efektem pierwotnego konfliktu o studnię, a potem ugody zawartej przez mieszkańców miasta (uosobionych przez Abimelecha) z Beduinami (*sic!*), których symbolem ma być Abraham¹⁸.

Nowatorstwem Gunkela, i badaczy kontynuujących jego pracę, było zestawianie literatury biblijnej z innymi mitami starożytnego Bliskiego Wschodu¹⁹. Na drodze takich porównań doszedł on do wniosku, że w Biblii znajduje się wiele legend, które wykazują znaczne podobieństwa do literatury sąsiadów Izraela, a także tak odległych tradycji jak starożytnych Germanów²⁰.

Nowy prąd badawczy w studiach nad religią starożytnych Izraelitów zapoczątkowała publikacja w Londynie w 1918 r. „Folk-lore in the Old Testament” sir Jamesa G. F r a z e r a. Ten uznany już antropolog brytyjski, którego „The Golden Bough. A Study in Comparative Religion” stawiała go wówczas w poczcie największych znawców religii, w „Folk-lore” sięgnął po materiał biblijny. Wielki wkład Frazera w badania nad religią Izraelitów polega na dwóch zasadniczych nowościach. Jest pierwszym religioznawcą — antropologiem zajmującym się religią czasów biblijnych. Po drugie Frazer wykazywał podobieństwa między poszczególnymi elementami narracji biblijnej i to nie tylko całych opowiadań, z czym mamy do czynienia u Gunkela, ale pojedynczych wątków i elementów rytuału. Frazer widział istotne podobieństwa między treściami zawartymi w Starym Testamencie a wątkami pojawiającymi się w świecie (jak sam go nazywał) pogańskim.

Kontynuatorem, po latach, pracy Frazera był Theodor H. G a s t e r. W „Myth, legend, and custom in the Old Testament” (New York 1969) Gaster umieścił, poza tekstami opracowanymi przez niego samego, rozdziały napisane jeszcze przez Frazera. Różnica, która charakteryzuje dokonania Gastera, polega na precyzyjnym zdefiniowaniu mitu i określeniu jego miejsca w kulturze. Mit jest przeciwieństwem myślenia naukowego,

VT t. XXIX (1979), s. 325–335; J. J. S c u l l i o n, *Märchen*, s. 324–329.

¹³ Cf. R. W. N e f f, *Saga*, [w:] *Saga, legend, tale, novella, fable. Narrative Forms in Old Testament Literature*, wyd. G. W. C o a t s, Sheffield 1985, s. 17–32.

¹⁴ Tł. ang. *Introduction to the Old Testament*, Nashville, N. Y. 1968.

¹⁵ Tł. ang. *The Old Testament: The Introduction*, New York 1965.

¹⁶ Cf. R. M. H a l s, *Legend: A case in Old Testament Formcritical terminology*, „Catholic Biblical Quarterly” t. XXXIV (1972), s. 166–176, zwł. s. 166–169; J. J. S c u l l i o n, *Märchen*, s. 329–333.

¹⁷ H. G u n k e l, *The Legends*, s. 20.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Cf. zdeklarowaną kontynuatorkę Gunkela — D. I r v i n, *Mytharion: The Comparison of Tales from the Old Testament and Ancient Near East*, Neukirchen 1978.

²⁰ Za wadę podejścia Gunkela późniejsi jego krytycy przyjmowali swoisty europocentryzm i bezkrytyczne zestawianie ze sobą literatury biblijnej z sagami Germanów.

gdyż kieruje się impresją, a nie dedukcją, ma na celu ekspresję, a nie wywód naukowy. Jako taki mit jest częścią składową kultury ludzi na całym świecie, niezależnie od czasów, w jakich żyją²¹. Ponadto pewne scenariusze mityczne powtarzane są w różnych okolicznościach, bez względu na czas i miejsce. Dzieje się tak, ponieważ ludzka natura jest jednorodna, w związku z czym i dzieła ludzkiego umysłu nie różnią się między sobą. Wyobrażenia mityczna i wzorce mitów są jednakowe dla całego świata²². To metodologiczne założenie nadaje prawomocność wszystkim studiom komparatystycznym, bez niebezpieczeństwa wystawiania się na krytykę, według której nie można ze sobą zestawiać wytworów kultur z różnych części świata i z różnych epok.

Choć mity pozostają w centrum zainteresowania Gastera, wyodrębnia on też inne gatunki, z jakimi mamy do czynienia w Biblii. Chodzi mianowicie o pieśni pogrzebowe, psalmy, hymny, ballady itp.²³ Rozróżnienie to wynika z formalnych cech wyodrębnianych gatunków, które spełniają odmienne funkcje w kulturze.

W latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku coraz ważniejsze miejsce w światowej biblistyce zaczęli zajmować uczniowie Gunkela. Najpierw Hugo Gressman²⁴ i Albrecht Alt²⁵, a potem Gerhard von Rad²⁶ i Martin Noth²⁷. Dla badania religijności Izraelitów najważniejszy okazał się tekst Alta „Der Gott der Väter” (Stuttgart 1929)²⁸. Przedmiotem analizy Alta są opowieści (*Sagen*) o patriarchach, które według niego ostateczną formę zawdzięczają redakcji Jahwistycznej, w epoce królewskiej. Punktem wyjścia jest dla niego przeświadczenie, że kult Jahwe uczynił z Izraelitów jeden naród²⁹. Skoro to Jahwe jest bóstwem „narodowym” Izraelitów, to należało wytłumaczyć skąd wzięło się tak poczesne miejsce boga ‘El w opowieściach o patriarchach. Według Alta pojawiający się w księdze Rodzaju ‘El Betel i ‘El ‘Olam to inne określenia dla Jahwe. Kluczem dla tego utożsamienia jest dla Alta epifania z Wj.³⁰, gdzie Bóg objawiający się Mojżeszowi nazywa się „Bogiem Abrahama, Bogiem Izaaka, Bogiem Jakuba”. Skoro określenie „Bóg ojców” pojawia się częściej w warstwie J i E, a rzadziej w P, Alt doszedł do wniosku, że właśnie w epoce królewskiej doszło do utożsamienia Boga Jahwe z obecnymi w *Sagen* bogami patriarchów. Według Alta w pierwotnej warstwie Pięcioksięgu istniały rozdzielne tradycje o różnych patriarchach i opiekujących się nimi bogach (*‘Elim*). Owe *Sagen* związane były z lokalnymi sanktuariami, w których czczono bóstwa opiekuńcze³¹. Aby złączyć starsze bóstwa w jedną postać Boga Jahwe nadano im wspólne określenia „Bóg Abrahama, Bóg

²¹ Th. H. Gaster, *Myth, legend, and custom in the Old Testament*, New York 1975, s. XXXIV.

²² Cf. J. W. Rogerson, *Anthropology*, s. 78–79.

²³ Th. H. Gaster, op. cit., s. XXXIX–XLVII.

²⁴ *Die älteste Geschichtsschreibung und Prophetie Israels*, Göttingen 1910; *Mose und seine Zeit*, Göttingen 1913.

²⁵ *Die Ursprünge des israelitischen Rechts*, Leipzig 1934.

²⁶ *Das formgeschichtliche Problem des Hexateuch*, Stuttgart 1938; *Theologie des Alten Testaments*, München 1957, tł. pol. *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986.

²⁷ *Das System der Zwölf Stämme Israels*, Stuttgart 1930; *Überlieferungsgeschichte des Pentateuch*, Stuttgart 1948.

²⁸ Przedruk [w:] idem, *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel* t. I, München 1953, s. 1–78; oraz w tłumaczeniu angielskim, jako *The God of the Fathers*, [w:] *Essays on Old Testament History and Religion*, Oxford 1966, s. 1–77.

²⁹ A. Alt, *The God of the Fathers*, s. 3–4.

³⁰ Ibidem, s. 8–9, 10–13.

³¹ Ibidem, s. 22.

Izaaka i Bóg Jakuba”. Ten zabieg formalny miał redaktorom Biblii umożliwić połączenie oficjalnego kultu Jahwe z kultem starszych bogów epoki patriarchów, związanych z ważnymi ośrodkami kultu.

Opracowanie to wpisuje się w ówczesny nurt badań historycznych mający na celu udowodnienie istnienia w starożytnej Palestynie amfiktionii, która miała poprzedzać monarchię³². Metodologiczny kłopot wyłaniający się z tych rozważań polega na założeniu, nie popartym żadnymi dowodami, o historyczności przekazu księgi Rodzaju i postaci samych patriarchów. Późniejsi krytycy Alta poddali zasadniczej krytyce nie tylko jego tezę, ale założenia, na których ją budował³³.

Od początku lat trzydziestych ważną rolę w badaniach nad światem Biblii i starożytną religią Palestyny zaczęła odgrywać tzw. szkoła mitu i rytuału (*Myth and Ritual School*)³⁴. Środowisko tworzące tę szkołę skupione było głównie w Cambridge i ściśle związane z badaczami rytuału w tradycji klasycznej³⁵. Bezspornie najwybitniejszą postacią tego nurtu była Jane Harrison³⁶. Nowatorstwo Harrison polegało na przyjęciu założenia, że religia składa się w równej mierze z treści mitycznych i działań rytualnych. Podejście to zmieniło dotychczasowy sposób traktowania religii starożytnych, które koncentrowały się dotychczas na porównywaniu ze sobą mitów różnych kultur, a co ważniejsze uznawało mity za zasadniczy element religii. Prace socjologów (zwłaszcza francuskich, m.in. Emila Durkheima i Marcela Maussa) skierowały uwagę religioznawców w stronę czynności rytualnych, które w ujęciu Harrison stały się pierwotne wobec treści mitycznych. Harrison w pierwszych latach XX wieku twierdziła, że starożytni Grecy do istniejących rytuałów dodali mity, które miały być ilustracją do pradawnych praktyk rytualnych. W czasach nam bliższych podobne twierdzenia, opierające się na analizie rytuałów greckich w odniesieniu do praktyk neolitycznych, prezentował głównie Walter Burkert³⁷.

Za początek aktywności *Myth and Ritual School* w badaniach biblistycznych można przyjąć rok 1933 i publikację „*Myth and Ritual*”, której wydawcą był Samuel Henry Hooke³⁸. Podstawowa nowość wniesiona przez środowisko skupione wokół Hooke’a³⁹ polegała na położeniu nacisku na rytualne aspekty starożytnych religii. Deklarowany wpływ Frazera oraz całej antropologii anglosaskiej⁴⁰ umożliwiły badaczom, związanym z tą szkołą, nowe spojrzenie na materiał biblijny⁴¹. Zainteresowanie tych badaczy koncen-

³² Cf. M. Noth, *Das System der Zwölf Stämme Israels*, Stuttgart 1930.

³³ Cf. F. M. Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic*, Cambridge, MA 1997; zvl. s. 3–9; K. Van der Toorn, *Currents in the Study of Israelite Religion*, „Currents in Research. Biblical Studies” t. VI (1998), s. 9–30, zvl. s. 12–13 i cytowana tam literatura.

³⁴ Na temat „*Myth and Ritual School*”, cf. S. H. Hooke, *Myth and Ritual: Past and Present*, [w:] idem, *Myth, Ritual, and Kingship*, London 1958, s. 1–21.

³⁵ Na temat „*Myth and Ritual School*” w badaniach religii greckiej cf. H. S. Versnel, *Myth and Ritual*, [w:] *Approaches to Greek Myth*, wyd. L. Edmunds, Baltimore 1991, s. 23–90.

³⁶ *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, Cambridge 1903.

³⁷ Cf. *Homo Necans*, Berlin 1972 (tl. ang. Berkeley–Los Angeles 1983).

³⁸ S. H. Hooke kolejno publikował: *Myth and Ritual*, London 1933; *The Labyrinth*, London 1935; *Myth, Ritual, and Kingship*, London 1958.

³⁹ M.in. H. H. Rowley, G. Widengren, A. M. Hocart, A. R. Johnson, E. O. James, H. Frankfort (choć ten ostatni był jednym z krytyków tej szkoły).

⁴⁰ Cf. odwołania do R. Benedict w S. H. Hooke, *Myth and Ritual: Past and Present*.

⁴¹ Poprzednikiem i mistrzem tej szkoły był S. Mowinckel i jego *Psalmenstudien* t. I–VI, 1921–24 (repr. 1966); tl. ang. *The Psalms in Israel's Worship* t. I–II, Oxford 1962.

trowało się na analizie roli świąt, zwłaszcza tak ważnego na Bliskim Wschodzie Nowego Roku, oraz rytualnych funkcji króla. Bardzo ważnym momentem dla Szkoły mitu i rytuału było odnalezienie w Ugarit (starożytne Ras Šamra) w latach 1930–1933, poematów religijnych, ku czci Ba’ala i Anat⁴².

Badania nad tekstami z Ugarit rozwinęły się na dobre po II wojnie światowej, a badacze związani z brytyjską *Myth and Ritual School* wraz z biblistami skandynawskimi odegrali znaczącą rolę w ich interpretacji⁴³. Zainteresowanie rytuałem i funkcjami sakralnych pieśni religijnych, doprowadziło ugarytologów do przekonania, że zachowane tabliczki z klinowym tekstem zawierają, nie jak się pierwotnie zakładało poemat o bogach, lecz jego „dramatyczną” odmianę. Obecnie uważa się, że teksty z Ugarit są zapisem kwestii wypowiedzianych przez ludzi wcielających się w postaci bogów przy okazji świąt wymagających odgrywania „spektakli” mitologicznych⁴⁴.

Odkrycie w Ugarit było jednym z wielu nowych osiągnięć archeologii, mających wpływ na naszą wiedzę o świecie biblijnym. Intensywne prace archeologiczne w Palestynie oraz na całym Bliskim Wschodzie doprowadziły do podniesienia wartości tej nauki w badaniach nad przeszłością Palestyny, a także religią i kulturą Izraelitów. Głównym badaczem wykorzystującym osiągnięcia archeologii do odtwarzania świata biblijnego był amerykański uczony William Foxwell Albright.

Dzieło Albrighta jest ogromne⁴⁵. Jego wysiłki zmierzały do wykazania podobieństw pomiędzy rzeczywistością Biblii i światem otaczającym Palestynę. Prace Albrighta są bezcenne dla wszystkich zajmujących się historią i religią Palestyny, jako zbiór informacji archeologicznych, wraz z toczącymi się wokół nich dyskusjami.

Stanowisko Albrighta nie było jednak neutralne. Główne zadanie, jakie sobie stawiał, wydaje się polegać na udowodnieniu historyczności przekazu biblijnego. Na podstawie tekstów z Eblu dowodził historyczności Abrahama⁴⁶, a w listach z el-Amarna widział dowody na historyczność przedmonarchicznych wydarzeń opisanych w Biblii⁴⁷. Wysoce ideologiczne podejście Albrighta do badanej problematyki stawia go w rzędzie uczonych nie szukających prawdy, lecz jedynie dowodów dla poparcie swoich tez⁴⁸. Szereg nowych odkryć archeologicznych w dużym stopniu zdeaktualizowało jego syntezy, dodając nowe informacje źródłowe, lub też dokonując rewizji twierdzeń, na których Albright się opierał. Sztandarowym przykładem takiej rewizji danych archeologicznych, i w efekcie odrzucenia twierdzeń Albrighta, jest ustalanie historyczności wyjścia z Egiptu i podboju Kanaa-

⁴² Na temat badań nad tekstami z Ugarit cf. R. De Langhe, *Myth, Ritual, and Kingship in the Ras Shamra Tablets*, [w:] *Myth, Ritual, and Kingship*, wyd. S. H. Hooker, London 1958, 122–148; a także F. M. Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic*, Cambridge, MA 1997.

⁴³ P. D. Miller, *Israelite Religion*, [w:] *The Hebrew Bible and Its Modern Interpreters*, wyd. D. A. Knight, G. M. Tucker, Philadelphia 1985, 201–237, zwł. 218–219.

⁴⁴ Cf. zwłaszcza F. F. Hvidberg, *Weeping and Laughter in the Old Testament*, Leiden 1962.

⁴⁵ M.in. *From the Stone Age to Christianity: Monotheism and the Historical Process*, Baltimore 1940 (tł. pol. *Od epoki kamiennej do chrześcijaństwa*, Warszawa 1967); *Archaeology and the Religion of Israel*, 1942 (wyd. 6, New York 1969); *Yahweh and the Gods of Canaan*, New York 1968.

⁴⁶ Cf. krytykę J. Van Seters, *Abraham in History and Tradition*, New Haven–London, 1975; G. Garbini, *Storia e ideologia nell’Israele Antico* (Biblioteca di storia e storiografia dei tempi biblici, 3), Brescia 1986, zwł. 111–123.

⁴⁷ Cf. I. Finkelstein, *The Archaeology; From Nomadism to Monarchy*.

⁴⁸ Cf. R. S. Hendel, *The Epic of the Patriarch*, s. 19–23.

nu (według relacji z księgi Jozuego) oraz badanie początków osadnictwa izraelskiego w epoce brązu.

W latach 1948–1964 w grotach nad Morzem Martwym, w okolicy osady Qumran, odnaleziono szereg zwojów papirusowych, w tym tekstów biblijnych⁴⁹. Teksty te trafiły ostatecznie do rąk biblistów z École Biblique w Jerozolimie, pracujących pod kierunkiem Rolanda de Vaux. Praca nad papirusami z Pustyni Judzkiej stała się na długie lata wizytówką École Biblique, choć nie jedyną jej aktywnością. Sam de Vaux zabierał głos w bardzo wielu dyskusjach na tematy związane ze Starym Testamentem⁵⁰, ale jego dziełem do tej pory pozostającym nieocenioną pomocą dla biblistów i historyków Palestyny jest „Ancient Israel: Its Life and Institutions” (London 1961). To dwutomowe dzieło zbiera całość dostępnego w owych czasach materiału, porządkując go według następującego klucza: instytucje życia społecznego; instytucje religijne. De Vaux opierał się na tekście biblijnym i materiale dostarczanym przez archeologię, nie stronił też od porównań z materiałem pochodzącym z obszaru całego Bliskiego Wschodu. To do dziś bezcenne opracowanie, mimo że uległo częściowej dezaktualizacji za sprawą nowych odkryć i ustaleń, nadal jest punktem odniesienia dla współczesnych badaczy, a głos de Vaux brany jest pod uwagę w toczących się dziś dyskusjach.

Badania nad tekstem Biblii oraz historią, religią i życiem społecznym w starożytnej Palestynie, po II wojnie światowej rozpadają się na dwa zasadnicze nurty⁵¹:

1) badania koncentrujące się na języku, czyli na tekstach zachowanych do naszych czasów, w tym głównie na samej Biblii;

2) badania mające na celu opisanie dawnego społeczeństwa i jego kultury.

Ad. 1) *Analiza dyskursu (Discourse Analysis)* związana jest bezpośrednio z filologią hebrajską. Zajmuje się badaniem tekstu i ma na celu wyszukanie gramatycznych związków w obrębie całości, większych niż pojedyncze zdanie. Ta analiza filologiczna pozwala ustalić związki między elementami, które przy klasycznej analizie pozostawałyby rozłączne⁵².

Analiza narratywistyczna (Narrative Analysis) zawdzięcza swój rozwój tłumaczeniu na angielski książki Władimira Proppa „Morfologia bajki”⁵³. Kierunek ten opiera swoją metodę, za Proppem, na analizie elementów składowych narracji bajkowej/mitologicznej. Wychodząc z założenia, że każda narracja rządzi się pewnymi prawami, można nawet w najbardziej przereklamowanym tekście odnaleźć pierwotne wątki i ułożyć je tak, jak miałyby oryginalnie znajdować się względem siebie. Dodatkowy element umożliwiający badanie tekstu polega na wariantach układu tych elementów i w konsekwencji ich wymienności. Czołowe postaci tego kierunku to Albert de Purry („Promesse divine et légende culturelle dans le cycle de Jacob”, Paris 1975)⁵⁴, Robert C. Culley

⁴⁹ Polskie wydania tekstów znad Morza Martwego wraz z obszerną literaturą przedmiotu: W. Tyloch, *Rękopisy z Qumran nad Morzem Martwym*, Warszawa 1963 (wyd. 2, Warszawa 1997); P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego*, Warszawa 1996.

⁵⁰ Cf. R. de Vaux, *Les sacrifices de l'Ancien Testament*, Paris 1964.

⁵¹ Cf. R. C. Culley, *Exploring New Directions*, [w:] *The Hebrew Bible and Its Modern Interpreters*, wyd. D. A. Knight, G. M. Tucker, Philadelphia 1985, s. 167–200.

⁵² Główni przedstawiciele tego nurtu to Robert E. Longacre i Wolfgang Richter.

⁵³ Tł. pol. *Morfologia bajki*, Warszawa 1976; tł. ang. (wyd. 2) *Morphology of the Tale*, Austin 1968.

⁵⁴ Cf. idem, *Le cycle de Jacob comme légende autonome des origines d'Israel*, [w:] *Congress Volume Leuven 1989*, wyd. J. A. Emerton, Leiden 1991 (Suppl. Vetus Testamentum, 43), s. 78–96; *Le raid de Gedeon (Judges*

(„Oral Formulaic Language in the Biblical Psalms, Toronto 1967; „Studies in the Structure of Hebrew Narrative”, Philadelphia 1976) i Heda J a s o n („Ethnopoetry: Form, Content, Function”, Bonn 1977)⁵⁵; badacze ci skupiają się wokół czasopisma „Semeia”, wydawanego przez Society of Biblical Literature⁵⁶.

Strukturaliści zawdzięczają wkroczenie do biblistyki Edmundowi L e a c h o - w i. Ten brytyjski oponent swego wielkiego mistrza Claude’a L é v i - S t r a u s s a, jako pierwszy zastosował metodę strukturalistyczną do materiału biblijnego. Kierując się główną zasadą strukturalizmu, mówiącą o istnieniu par przeciwieństw w całym świecie ludzkiej imaginacji, zajął się głównie księgą Rodzaju⁵⁷. Przedmiotem jego zainteresowania stały się obecne w niej mity, które analizował wyszukując w nich napięcia pomiędzy przeciwieństwami: męskie — żeńskie, endogamiczne — egzogamiczne, kulturowe — dzikie itp.⁵⁸

Drugim z ważnych antropologów-strukturalistów, który miał duże znaczenie dla rozwoju strukturalizmu biblijnego, był Algirdas Julien G r e i m a s. System proponowany przez Greimasa polegał na wprowadzeniu semiotyki do badania tekstu. Środowisko skupione wokół Centre pour l’Analyse du Discours Religieux (CADIR) i czasopisma „Sémiotique et Bible” zajmowało się nie tyle istotą treści danego tekstu, ile raczej sposobem, który pozwala rozumieć ten tekst.

Rozwój strukturalizmu biblijnego szedł dwiema drogami. Po pierwsze, gdy Biblią zajmowali się strukturaliści wywodzący się z innych niż biblistyka nauk (np. Leach i Roland B a r t h e s⁵⁹), lub po drugie, gdy metodę strukturalistyczną stosowali sami bibliści. Pierwsza możliwość działała na biblistykę ożywczo i zaowocowała ważnymi dyskusjami naukowymi, podczas gdy druga wykazała jałowość i bezcelowość dociekań strukturalistycznych⁶⁰.

Ad. 2) Badacze folkloru obecnego w Biblii związani są ze wspomnianym powyżej Gasterem⁶¹ i całym dorobkiem Frazera⁶². Choć obecnie trudno mówić o rozwoju tej gałęzi badawczej, to elementy etnologii porównawczej pojawiają się w różnych opra-

6,25–32) et l’histoire de l’exclusivisme yahviste, [w:] *Lectio Difficilior Probabilior?*, wyd. T. R o m e r, Heidelberg 1991, s. 173–205; *Le Dieu qui Vient en Adversaire. De quelques différences à propos de la perception de Dieu dans l’Ancient Testament*, [w:] *Ce Dieu qui Vient*, wyd. R. K u n t z m a n n, Paris 1995, s. 45–67.

⁵⁵ Cf. idem, *The Story of David and Goliath: A Folk Epic?*, „Biblica” t. LX (1979), s. 36–70.

⁵⁶ Na temat szkoły krytyczno-literackiej cf. J. L. S k a, „Our fathers told us.” *Introduction to the Analysis of Hebrew Narrative* (Subsidia Biblica, 13), Roma 1990. Stan badań nad tekstem Starego Testamentu oraz metody prezentuje R. K n i e r i m, *Criticism of Literary Features, Form, Tradition, and Redaction*, [w:] *The Hebrew Bible and Its Modern Interpreters*, wyd. D. A. K n i g h t, G. M. T u c k e r, Philadelphia 1985, s. 123–165; E. T o v, *Textual Criticism of the Hebrew Bible 1947–1997*, [w:] *Perspectives in the Study of Old Testament and Early Judaism*, Leiden 1998, s. 61–81.

⁵⁷ E. L e a c h, *Genesis as the Myth*, London 1969.

⁵⁸ E. L e a c h, D. A l a n A y c o c k, *Structuralist Interpretations of Biblical Myth*, London 1983 (tł. pol. *Siostra Mojżesza*, Poznań 1998).

⁵⁹ *La lutte avec l’ange: analyse textuelle de Genèse 32:22–33*, [w:] R. B a r t h e s, F. B o v o n, *Analyse structurelle et exégèse biblique*, Neuchâtel 1971, s. 27–40.

⁶⁰ Na temat obecności strukturalizmu w studiach biblistycznych cf. A. Z a b o r s k i, *O recepcji metod strukturalnych w biblistyce*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” t. XXVI (1973), nr 2–3, s. 117–130; idem, *Structural Methods and Old Testament Studies*, „Folia Orientalia” t. XV (1974), s. 263–268.

⁶¹ Th. H. G a s t e r, *Myth, legend*.

⁶² J. G. F r a z e r, *Folk-lore in the Old Testament*, London 1918.

cowaniach dotyczących Biblii⁶³. Bezsprzecznie zasługą badaczy folkloru (obok strukturalistów) jest uporządkowanie pojęć (np. mit, legenda, bajka), które na dobre weszły do słownika biblistów i historyków religii Palestyny⁶⁴.

Tradycja ustna jest bardzo popularnym przedmiotem badań, w ramach bibliistyki i historii Palestyny. Od czasów Milmana Parry'ego⁶⁵ i Alberta B. Lorda⁶⁶ istnienie i długie trwanie tradycji ustnej stało się czymś oczywistym. Badacze ci, wychodząc od analizy Homera, studiowali ciągłość tradycji ustnej w Serbii. Badania poematów przechowanych w tradycji serbskiej dowodziły ciągłego przekazu poematów, za pośrednictwem wyspecjalizowanych śpiewaków, przez setki lat. Na tej podstawie Parry dowodził możliwości przekazu poematów homeryckich w tradycji ustnej, a Lord porównywał „Iliadę” i „Odyseję” z ustną literaturą innych cywilizacji⁶⁷.

Tradycji ustnej, która miała poprzedzać tekst pisany, doszukiwano się w bardzo wielu biblijnych księgach⁶⁸. William J. Urbrock widział ślady ustnego przekazu w księdze Hioba⁶⁹. David Gunn dopatrzył się ustnego przekazu, stojącego za fragmentami tzw. ksiąg historycznych⁷⁰. Susan Niditch⁷¹ i Frank Moore Cross⁷² zajmowali się procesem przechodzenia kultury od przekazu ustnego do tekstu pisanego⁷³.

Z badaniem literatury ustnej i formowania się kultury pisanej związana jest kwestia kształtowania się kanonu biblijnego. Utrwalony w świadomości badaczy obraz, według którego Biblia jest tekstem wyjątkowym między innymi dlatego, że bardzo szybko przybrała postać niezmiennego kanonu (obecnie czas zebrania ksiąg kanonicznych i ich opracowanie przesuwa się na okres perski, lub nawet w czasy hellenistyczne; por. niżej) zostaje ostatnio zakwestionowany. Zmienność zapisu Biblii w Septuagincie, Pięcioksięgu Samarytańskim, rękopisach qumrańskich i wreszcie tekście masoreckim sugeruje dość długie utrzymywanie się różnych wersji tekstu, lub ich sukcesywną modyfikację⁷⁴. Mamy

⁶³ Cf. S. Niditch, *Samson As Culture Hero, Trickster, and Bandit: The Empowerment of the Weak*, CBO t. LII (1990), s. 608–624.

⁶⁴ Cf. R. C. Cullley, *Exploring New Directions*, s. 180–181.

⁶⁵ *The Making of Homeric Verse*, Oxford 1971.

⁶⁶ *The Singer of Tales*, Cambridge, MA 1960.

⁶⁷ Cf. A. Wolicki, *Piśmienność w starożytnej Grecji. Model antropologiczny a nauki historyczne*, PH t. LXXXVII, 1996, s. 423–450, zvl. s. 432–434.

⁶⁸ Cf. B. O. Long, *Recent field Studies in Oral Literature and their bearing on Old Testament criticism*, VT t. XXVI (1976), s. 187–198; R. Finnegan, *Oral Poetry. Its nature, significance and social context*, Cambridge 1977.

⁶⁹ W. J. Urbrock, *Oral Antecedents to Job: A Survey of Formulas and Formulaic System*, „Semeia” t. V (1976), s. 111–137.

⁷⁰ D. Gunn, *Narrative Paterns and Oral Tradition in Judges and Samuel*, VT t. XXIV (1974), s. 286–317; idem, *Traditional Composition in the „Succession Narrative”*, VT t. XXVI (1976), s. 214–229.

⁷¹ S. Niditch, *Oral World and Written Word. Ancient Israel Literature*, Luisville 1996.

⁷² F. M. Cross, *From Epic to Canon. History and Literature in Ancient Israel*, London 1998.

⁷³ Początkami kultury pisanej zajmował się m.in. M. Haran, *Book–Scrolls at the Beginning of the Second Temple Period. The Transition from Papyrus to Skins*, „Hebrew Union College Annual” t. LIV, 1983, s. 111–122; idem, *The Books of the Chronicles „of the Kings of Judah” and „of the Kings of Israel”: What sort of Books were they?*, VT t. XLIX (1999), s. 156–164; oraz D. W. Jamieson–Drake, *Scribes and Schools in Monarchic Judah. A socio–Archaeological Approach* (JSOT, Suppl. 109), Sheffield 1991.

⁷⁴ E. Tov, *Biblical text as Reworked in Some Qumran Manuscripts with Special Attention to 4QRP and 4QParaGen–Exod.*, [w:] *The Community of the Renewed Covenant. The Notre Dame Symposium on the Dead Sea*

tu do czynienia z dwoma zjawiskami. Po pierwsze, stopniowo wyodrębniały się teksty, które uznano za kanoniczne, czyli takie które zostały zaakceptowane przez urzędujące władze religijne. Po drugie, obserwować można powolny proces modyfikacji tekstu. Biblia hebrajska w czasach nowożytnych uznawana była za dzieło boże, w którym nie wolno zmieniać ani jednego słowa. Precyzja przekazu była gwarantem prawomocności religijnej. W judaizmie najwyższym autorytetem stał się właśnie tekst Biblii, co wiązało się z koniecznością wiernego jej przekazu. W czasach starożytnych, o czym świadczą warianty rękopiśmienne, a przede wszystkim różnice pomiędzy tekstem masoreckim (który jest bazą dla przekazu judaistycznego) a Septuagintą, czy innymi starożytnymi tłumaczeniami, dopuszczano modyfikowanie tekstu, który mimo to nie tracił swego sakralnego znaczenia.

Antropologia pojawiła się w naukach biblijnych i dobrze się zaaklimatyzowała za sprawą m.in. Frazera i Leacha. Antropologiczne podejście do Biblii zastosowali tak antropologowie, dla których Biblia była jednym z wielu możliwych źródeł, jak i sami bibliści⁷⁵. Do pierwszej z tych grup należy Mary Douglas, która skoncentrowała się na materiale biblijnym, nie licząc kilku artykułów, głównie w książce „Purity and Danger: An Analysis of Pollution and Taboo” (Harmonsworth 1970). Dowodzi ona tam, że z pozoru nieracjonalny podział na zwierzęta rytualnie czyste i nieczyste brać się mógł z trójdzielnej struktury świata. Sakralność stworzonego kosmosu rozkłada się bowiem w niebie, wodach i na ziemi. Wszystkie stworzenia, których życie wymaga przekraczania granic między tymi sferami stają się rytualnie nieczyste. Z podobnych przesłanek wyprowadza ona trójdzielność, a co za tym idzie gradację świętości i nieczystości obecną w Świątyni Jerozolimskiej. Według Douglas ten system dopuszczający czystość i odrzucający nieczystość łączyć należy z kapłańską redakcją Pięcioksięgu.

Podczas gdy Douglas interesował głównie izraelski rytuał i zachowania z nim związane, to Julian Pitt-Rivers skoncentrował się na mitycznej fabule⁷⁶. Pitt-Rivers zajął się kwestią stosunku do kobiet i zwyczajów seksualnych, które według niego mają swoją kulminację w opowieści/micie o Dinie (Rdz.34). Choć i tu antropolog dopatruje się refleksów z życia społecznego, to koncentruje się na samym tekście, twierdząc że w ks. Rodzaju widać linię narracyjną, zmierzającą właśnie do opowieści o zakazanym zdobywaniu kobiety (Sychem porwya i gwałci Dinę, za co spotyka go krwawa zemsta z rąk jej braci: Symeona i Lewiego)⁷⁷.

Coraz więcej biblistów z powodzeniem stosuje antropologiczny warsztat badawczy. Jednym z prekursorów tej sub-gałęzi biblistyki był Robert R. Wilson. Jego książka dotycząca funkcji genealogii na Bliskim Wschodzie wykorzystuje dorobek i metodę antropologii⁷⁸. Zestawia ze sobą listy genealogiczne znajdujące się w Biblii z analogicznymi

Scrolls, wyd. E. Ulrich, J. Vanderken, (Christianity and Judaism in Antiquity Series, 10), Notre Dame, Indiana 1994, s. 111–134.

⁷⁵ Cf. J. W. Rogerson, *Anthropology and the Old Testament*, Oxford 1978. Nowe kierunki antropologicznych badań Biblii, a zwłaszcza *Sitz im Leben* omawiają: D. A. Knight, *The Understanding of „Sitz im Leben” in Form Criticism*, [w:] *SBL Seminar Papers*, wyd. G. M. A. R. e, t. 1, Missoula 1974, s. 105–125; B. O. L. o. n. g., *Recent Field Studies in Oral Literature and the Question of „Sitz im Leben”*, „Semeia” t. V (1976), s. 35–49.

⁷⁶ J. P. i. t. – R. i. v. e. r. s., *The Fate of Shechem or the Politics of Sex: Essays in the Anthropology of the Mediterranean*, Cambridge 1977.

⁷⁷ Cf. omówienie w R. C. C. u. l. l. e. y., *Exploring New Directions*, s. 185–186.

⁷⁸ R. R. W. i. l. s. o. n., *Genealogy and history in the Biblical world*, New Haven–London 1977.

tekstami pochodzącymi z Bliskiego Wschodu, a także genealogiami funkcjonującymi w tradycji ustnej, wielu „kultur pierwotnych”. Analiza formalnych podobieństw pozwala wyciągnąć wnioski co do podobieństw funkcjonalnych. Drugim ważnym opracowaniem Wilsona jest „Prophecy and Society in Ancient Israel” (Philadelphia 1980). Książka ta, zawierająca pogłębione rozważania na tematy metodologii i prawomocności metody porównawczej, w sposób wyczerpujący analizuje fenomeny związane z izraelskimi prorokami oraz podobieństwa łączące je z rozpowszechnionym na świecie zjawiskiem profetyzmu.

Jednym z naśladowców Wilsona w aplikowaniu metody antropologicznej do badań nad światem Biblii jest Frederick H. Cryer. Jego „Divination in Ancient Israel and its Near Eastern Environment” (Sheffield 1994) charakteryzuje się podobnym do zaproponowanego przez Wilsona układem. Cryer bada wróżbiarstwo biblijne na tle zwyczajów wróżbiarskich starożytnego Bliskiego Wschodu, a także porównuje je do praktyk stosowanych przez afrykański lud Azande⁷⁹.

Socjologowie w dużym stopniu przyczynili się do ożywienia badań nad historią starożytnej Palestyny⁸⁰. Metoda socjologiczna wykorzystywana była przy opisie wielu okresów historii Palestyny⁸¹, a także konkretnych zjawisk społecznych⁸², lecz najlepsze rezultaty przyniosła w badaniu początków osadnictwa i państwowości izraelskiej. Największym dziś autorytetem w tej dziedzinie jest Norman K. Gottwald. Jego poprzednik, George E. Mendenhall, z powodzeniem zajmował się początkami państwowości izraelskiej, forsując teorię rewolty ludności wiejskiej przeciw ludziom miasta⁸³. Jego socjologia polegała na skoncentrowaniu uwagi na formach aktywności społecznej i prawach nimi rządzących. W badaniu przeszłości Mendenhall miał głównie na uwadze społeczeństwo i jego zachowania. Gottwald, opierając się na założeniach marksizmu, przyjął teorię rewolucji społecznej, jaka miała stać u podstaw nowej państwowości w Palestynie, po czym obudował ją całą socjologiczną aparaturą. Jego opracowanie „The Tribes of Yahweh: A Sociology of the Religion of Liberated Israel, 1250–1050 B. C. E.” (Maryknoll 1979) polega na dodaniu do tradycyjnej egzegezy i analizy historycznej warsztatu socjologa⁸⁴. Kierując się podziałem społeczeństw na żyjące w luźnych grupach, w systemie plemiennym i wreszcie tworzących państwa, Gottwald początki Izraela widział w przejściu od struktury plemiennych do państwowej⁸⁵. Minimalizował rolę nomadyzmu, którego przez długi czas dopatrywano się w życiu Izraelitów okresu przedmonarchicznego. Według Gottwalda początki społeczeństwa, później zwanego izraelskim, tkwią w odrzuceniu feudalnej struktury związanej z wielkimi ośrodkami miejskimi w Kanaanie. W skład dochodzącej do głosu, żyjącej zgodnie z zasadami egalitarnymi, federacji plemion weszło

⁷⁹ Cf. moja recenzja tej książki w PH t. LXXXIX, 1998, nr 1, s. 157–158.

⁸⁰ Cf. N. K. Gottwald, *Sociological Method in the Study of Ancient Israel*, [w:] *Encounter with the Text*, wyd. M. J. Buss, Philadelphia 1979, s. 69–81.

⁸¹ Cf. np. P. D. Hanson, *The Dawn of Apocalyptic*, Philadelphia 1975; A. Malamat, *Charismatic Leadership in the Book of Judges*, [w:] *Magnalia Dei: The Mighty Acts of God*, wyd. F. M. Cross, W. E. Lemke, P. D. Miller, Garden City 1976, s. 152–168.

⁸² Cf. F. S. Frick, *The City in Ancient Israel*, Missoula 1977.

⁸³ G. E. Mendenhall, *The Hebrew Conquest of Palestine*, „Biblical Archaeologist” t. XV, 1962, s. 66–87.

⁸⁴ Cf. również N. K. Gottwald, *The Hebrew Bible. A Socio-Literary Introduction*, Philadelphia 1985; idem, *The Hebrew Bible in its Social World and in ours*, Atlanta 1993.

⁸⁵ Cf. R. C. Culley, *Exploring New Directions*, s. 188–189.

również plemię Mojżesza, wnosząc doświadczenie niewoli egipskiej i nowy kult — Boga Jahwe. Zgodnie z tą koncepcją przyszli mieszkańcy Izraela i Judy są mieszkanką ludności napływowej z lokalnym społeczeństwem kanaanejczyków (z przewagą tych ostatnich). Stosowanie metody socjologicznej przez Gottwalda polega na odtwarzaniu całego systemu społecznego, a nie jedynie jego części, a także wierze w tezę o dominującej roli ekonomii oraz przemożnej presji systemu kulturowo-materialnego w przemianach społecznych. Odmawia zatem Gottwald czynnikowi religijnemu roli formującej przyszły naród. Jedyny problem, jaki pojawia się w tak kompleksowym opracowaniu początków państwowości izraelskiej, tkwi w tym, że odtwarza się go według „zadanego” scenariusza dostarczonego przez metodę, a nie rekonstruuje na podstawie dostępnych źródeł. A źródeł jest niestety bardzo niewiele.

Brak pisanych źródeł pozabiblijnych rekompensuje w jakimś stopniu bardzo szybki rozwój archeologii i dostarczanych przez nią zabytków. Nie miejsce tu na wyczerpujące omawianie dokonań archeologii w Palestynie⁸⁶, lecz zasygnalizować warto kilka nowych tendencji. Jednym z najważniejszych osiągnięć archeologii jest odkrycie starożytnych dokumentów pisanych. Znaleźiska na Pustyni Judzkiej (biblijne papiirusy z Qumran, teksty z Masady, Wadi Murabba’at, a także listy z Nachal Chewer i Wadi Dalijech) zmieniły wiedzę archeologów i historyków o przeszłości Palestyny, w istotny sposób powiększając korpus źródeł do jej dziejów.

Od czasów Albrighta dokonała się wielka rewolucja archeologiczna dotycząca początków państwa. Podczas gdy Albright dowodził historyczności wydarzeń opisanych w księdze Jozuego, obecni archeologowie scenariusz ten jednoznacznie odrzucają. Nowe odkrycia i rewizja niektórych starszych danych nie pozwalają na zaakceptowanie albrightowskiej teorii. Miasta, których zniszczenie księga Jozuego przypisuje Izraelitom, uległy zniszczeniu, lub opustoszały, albo na długo przed, albo na długo po kolejnych możliwych datach wyjścia z Egiptu⁸⁷. Świadczenia archeologiczne zdają się potwierdzać również zdecydowanie autochtoniczny charakter osadnictwa izraelskiego⁸⁸. Ciągłość kultury materialnej, w której jedyną zmianą był upadek wielkich miast, wykazuje niezbicie, że Palestynę zamieszkiwała ta sama ludność w tzw. okresie kanaanejskim i w czasach istnienia Izraela i Judy⁸⁹.

Blisko z archeologią związane są nowe nurty w historiografii. Odrzucenie wizji Albrighta, jeśli idzie o wyjście z Egiptu i zasiedlenie Palestyny, łączy się z tendencją do coraz późniejszego datowania tekstów biblijnych i samych wydarzeń historycznych.

Historycy, z wyjątkiem większości historyków niemieckich, skłaniają się obecnie ku dużemu sceptycyzmowi przy posługiwaniu się przekazem biblijnym⁹⁰. Symptomatyczne

⁸⁶ Zainteresowanego archeologią czytelnika odesłać trzeba do literatury fachowej, m.in. P. Nowogórk i, *Powstanie starożytnego Izraela w świetle współczesnych koncepcji historyczno-archeologicznych*, „Studia Judaica”, t. III, 1999, s. 1–9.

⁸⁷ Możliwe daty wyjścia ustala się na podstawie historii Egiptu.

⁸⁸ Cf. G. W. Ahlström, *Who were Israelites?*, Winona Lake 1986.

⁸⁹ Wyczerpujące informacje na ten temat, wraz z przedstawieniem materiału archeologicznego znaleźć można w N. P. Le m c h e, *Early Israel*, Leiden 1985; I. F i n k e l s t e i n, *The Archaeology of the Israelite Settlement*, Jerusalem 1988; idem, *The Emergence of the Early Israel: anthropology, environment and archaeology*, „Journal of American Oriental Studies” t. CX, 1990, s. 677–686; *From Nomadism to Monarchy. Archaeological and Historical Aspects of Early Israel*, wyd. I. F i n k e l s t e i n, N. N a’ a m a n, Jerusalem 1994.

⁹⁰ Cf. N. P. L e m c h e, *Rachela and Lea. Or On the Survival of Outdated Paradigmas in the Study of the Origin*

jest zdanie Philipa R. Davisa⁹¹: „historyczność Salomona jest analogiczna do historyczności króla Artura”. Opierając się na znikomej ilości źródeł pozabiblijnych współcześni historycy nie są skłonni dawać wiary tekstowi Biblii, widząc w nim literaturę lub przejaw późniejszej ideologii. Dotychczasowa akceptacja wersji biblijnej i wiara w jej historyczność zastępowana jest obecnie przez krytycyzm wynikający z jednej strony z niemożności pogodzenia tekstu Biblii z danymi archeologicznymi (dotyczy to głównie początków państwa Izraelitów i narracji z księgi Jozuego), a z drugiej strony z przekonania, że tekst mający cechy historiografii niekoniecznie odpowiada faktycznym wydarzeniom z przeszłości. Dominuje obecnie przekonanie o legendarnym lub mitycznym charakterze księgi Rodzaju, a także głęboko ideologicznym charakterze ksiąg Joz — 2 Krl (DtrH). Większość władców przedstawiana jest w negatywnym świetle, co daje się wytłumaczyć jedynie kapłańskim autorstwem DtrH, w czasach po niewoli babilońskiej. Uzasadnieniem dla takiego sceptycyzmu jest między innymi brak pisanych pozabiblijnych źródeł powstałych przed IX wiekiem. Epigraficzne dowody na istnienie państw Izraela i Judy pochodzą dopiero z wieku VIII.

Czołowymi postaciami tego nurtu w historiografii są Thomas L. Thompson⁹², Giovanni Garbini⁹³, Niels Peter Lemche⁹⁴ i John Van Seters⁹⁵. Sceptycyzmowi co do możliwości ustalenia prawdy dotyczącej np. państwa Dawida i Salomona, towarzyszy tendencja do późnego datowania tekstu Biblii. Dotyczy to w największym stopniu Pięcioksięgi i tzw. historycznej literatury deuteronomicznej (DtrH).

Wellhausenowską teorię źródeł kwestionował już w latach sześćdziesiątych Umberto Cassuto⁹⁶, ale prawdziwy atak na tę teorię historycy przypuścili w latach dziewięćdziesiątych⁹⁷. Erhard Blum⁹⁸ wyodrębnił w Pięcioksięgu dwa korpusy źródeł: KD — korpus deuteronomiczny, którego powstanie datował na czasy poprzedzające niewolę babilońską i w trakcie jej trwania, i KP — korpus kapłański, datowany na czasy po niewoli. Odrębne stanowisko, opierające się na dorobku Martina Notha⁹⁹ polega na założeniu, że Pięcioksiąg i DtrH (Joz.–2Krl) był wielokrotnie redagowany, a fazy tych redakcji są trudne do

of Israel, „Scandinavian Journal of the Old Testament”, 1988, s. 39–65; 1989, s. 127–153; idem, *On the Problems of Reconstructing Pre-Hellenistic Israelite (Palestinian) History*, „Journal of Hebrew Scripture” t. III, 2000–2001 — wersja internetowa pod adresem: <http://www.arts.ualberts.ca/JHS/>.

⁹¹ P. R. Davis, *In Search of „Ancient Israel”*, Sheffield 1992 (wyd. 2 — 1997).

⁹² *The Historicity of the Patriarchal Narratives: The Quest for the Historical Abraham*, Berlin 1974; *The Origin Tradition of Ancient Israel. The Literary Formation of Genesis and Exodus 1–23*, Sheffield 1987; a zwłaszcza *Early History of the Israelite People. From the Written and Archaeological Sources*, Leiden 1992.

⁹³ *Storia e ideologia nell' Israel Antico*, Brescia 1986.

⁹⁴ *Early Israel*, Leiden 1985; *Ancient Israel. A New History of Israelite Society*, Sheffield 1988.

⁹⁵ *Abraham in History and Tradition*, New Haven–London 1975; *In search of History. Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History*, New Haven–London 1983.

⁹⁶ U. Cassuto, *The Documentary Hypothesis and the Composition of the Pentateuch*, Jerusalem 1965, zwł. s. 56–59.

⁹⁷ Jednym z głównych krytyków teorii źródeł był R. Rendtorff, *Das Überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*, (BZAW, 147) Berlin 1977. Na temat stanu badań nad DtrH cf. J. Van Seters, *Deuteronomie Redaction of the Pentateuch. The Case against it*, [w:] *Deuteronomy and Deuteronomie Literature*, wyd. M. Vervenne, M. Lust, Leuven 1997, s. 301–319.

⁹⁸ E. Blum, *Studien zur Komposition des Pentateuch*, Berlin 1990.

⁹⁹ M. Noth, *Überlieferungsgeschichte des Pentateuch*, Stuttgart 1948 (tl. ang.) *A History of Pentateuchal Traditions*, Englewood Cliffs 1972.

uchwycenia. Ostateczna redakcja (DtrN) miała mieć miejsce w okresie niewoli, lecz jej wpływ na Tetrateuch miał być jedynie nieznaczny¹⁰⁰. Inną koncepcję proponuje Van Seters. Twierdzi on, że najstarszym tekstem była jakaś historia dworska, umownie określana DtrH¹⁰¹. Literatura ta jest trudna do datowania, ale Van Seters jej początki widzi w wieku VII. W okresie niewoli babilońskiej uzupełniono istniejącą literaturę o warstwę nazywaną *non-P* albo J. Miała ona stanowić wstęp do istniejącej już literatury DtrH. Dopiero po powrocie z niewoli miała powstać warstwa P, uzupełniająca starszy materiał w dwóch etapach: warstwa P^G — ustalająca przepisy prawne, i P^S — gdzie znalazły się rozmaite dodatki¹⁰².

Ostatnia z tych hipotez wydaje się obecnie najczęściej przyjmowana, o czym może świadczyć choćby paragraf w podręczniku historii Palestyny (James Maxwell Miller, John H. Hayes, „A History of Ancient Israel and Judah”, Philadelphia 1986, s. 58–59) poświęcony chronologii biblijnej. Późna konstrukcja ostatecznej wersji Biblii wydaje się być potwierdzona w następujący sposób: według chronologii biblijnej exodus miał miejsce w 2666 lat od stworzenia świata; rok 4000 od stworzenia wypadł w 164 r. p. n. e. (czyli w roku ponownej konsekracji Świątyni Jerozolimskiej przez Machabeuszy); między exodusem a budową Świątyni upłynęło 480 lat, między budową Świątyni a powrotem z niewoli babilońskiej kolejnych 480 lat. Schemat, na którym zbudowano tę rachubę czasu opiera się na liczbach 40 i 12, których powyżej wymienione liczby są jedynie funkcjami.

Wśród badaczy historii Palestyny od dość dawna oddzielną grupę stanowią historycy religii. Badania nad religią w starożytnej Palestynie uwarunkowane są oczywiście ustaleniami historyków i archeologów, ale ta subdyscyplina rozwija się coraz bardziej żywiołowo i stanowi niemal oddzielną gałąź studiów nad historią Palestyny. Swój z natury rzeczy interdyscyplinarny charakter historia religii przejawia w różnorodności zainteresowań badaczy¹⁰³.

Jedną z tendencji w badaniu historii religii Palestyny jest dowodzenie jej ciągłości, od epoki kanaanejskiej (epoka brązu) do czasów monarchii izraelskiej. Studiami tymi zajmują się badacze bazujący na odkryciach archeologicznych (Israel Finkelstein¹⁰⁴, Geza Ahlström¹⁰⁵) jak i na starożytnej literaturze (Frank Moore Cross¹⁰⁶).

Osobną grupę historyków religii palestyńskiej stanowią badacze ikonografii. Niekwestionowanymi autorytetami w tej dziedzinie są Christoph Uehlinger i Othmar Keel¹⁰⁷, związani z ośrodkiem we Fryburgu. Czerpiąc z dorobku Mowinckela i Mettin-

¹⁰⁰ Zestawienie koncepcji Bluma i Notha przedstawia D. J. Wynn-Williams, *The State of the Pentateuch. A comparison of the approaches of M. Noth and E. Blum*, (BZAW, 249) Berlin–New York 1997.

¹⁰¹ Cf. J. Van Seters, *In Search*.

¹⁰² Cf. idem, *Deuteronomistic Redaction*.

¹⁰³ Na temat stanu badań w obrębie historii religii starożytnej Palestyny cf., P. D. Miller, *Israelite Religion*, [w:] *The Hebrew Bible and Its Modern Interpreters*, wyd. D. A. Knight, G. M. Tucker, Philadelphia 1985, s. 201–237; K. Van der Toorn, *Currents in the Study of Israelite Religion*, „Currents in Research. Biblical Studies” t. VI, 1998, s. 9–30.

¹⁰⁴ I. Finkelstein, *The Archaeology*; idem, *The Emergence*, [w:] *From Nomadism*, wyd. I. Finkelstein, N. Na’aman.

¹⁰⁵ G. W. Ahlström, *Who were Israelites?*, Winona Lake 1986.

¹⁰⁶ F. M. Cross, *Canaanite Myth*.

¹⁰⁷ O. Keel, *The Symbolism of the Biblical World. Ancient Near Eastern Iconography and Book of Psalms*, Winona Lake 1997; idem, *Goddesses and Tree. New Moon and Yahweh. Ancient Near Eastern Art and the Hebrew*

gera historycy ci śledzą rozwój bliskowschodniej ikonografii oraz jej znaczenie w kulcie. Analizując przedstawienia ikonograficzne starają się odtworzyć wierzenia starożytnych Izraelitów. Jednym z aspektów religii palestyńskiej, którego obecność została potwierdzona dla świata starożytnego, jest kult bogini¹⁰⁸.

Osobnym, bardzo popularnym, kierunkiem badań jest historia religii ludowej. Studia te wychodzą z założenia, że wierzenia religijne i zachowania rytualne są szczególnie trwale wśród prostych ludzi. A co za tym idzie mogło dochodzić do opozycji pomiędzy oficjalną religią, centralizującą kult w Jerozolimie i tradycyjną religijnością ludową. Przedmiotem badań staje się zatem kult przodków, bez wątpienia obecny w Palestynie, kult bóstw lokalnych oraz rytuały, marginalizowane w Biblii, żywe w praktyce społeczności lokalnych¹⁰⁹.

Ponad sto lat rozwoju badań nad historią i religią w starożytnej Palestynie wykazuje wielką żywotność tej dyscypliny. Dyskusje toczone w ramach tych badań prowadzą do weryfikowania utartych poglądów i niegdysiejszych aksjomatów. Pozostaje sobie życzyć by dotychczasowe osiągnięcia tej dziedziny zostały przyswojone przez polskich badaczy, którzy może włączą się w tok prowadzonych dyskusji i, jak dotąd pozostających na marginesie ich zainteresowań, studiów nad historią Palestyny.

Bible, Sheffield 1998; tegoż ukazała się po polsku *Pieśń nad pieśniami: biblijna pieśń o miłości*, Poznań 1997.

¹⁰⁸ Cf. W. E. Rast, *Cakes for the Queen of Heaven*, [w:] *Scripture in History & Theology: Essays in honor of J. Caert Rylaarsdom*, wyd. A. Merrill, T. Overholt, Pittsburgh 1977, s. 167–180.

¹⁰⁹ Cf. R. Albertz, *A History of Israelite Religion in the Old Testament* t. I–II, Westminster 1994; J. Berlinerblau, *The Vow and the „Popular Religions Groups” of Ancient Israel. A Philological and Sociological Inquiry*, Sheffield 1996.

K. Zieliński — The Functioning of Jewish Kahals in the Lublin Region in 1900–1918

The author considers the organisation and activity of Jewish kahals, as well as the sources of financing and expenses, indicating extensive changes in their functioning during the period under examination, associated with civilisational transformations within the Jewish community (the emergence of modern political movements) as well as the disorganisation and impoverishment of the kahals, caused by the events of the first world war. The article is based on sources amassed in the State Archive in Lublin.

K. Groniowski — The Seminar of Prof. Stefan Kieniewicz

The article deals with the seminar on nineteenth-century history conducted from 1946 to the 1980s by Professor Stefan Kieniewicz (1907–1992). Out of a total of 245 persons who attended the seminar (not counting foreign scholarship students), 178 received the title of M. A., and 57 — the Ph. D. degree. The author discusses the composition of the participants, their further professional careers and scientific accomplishments. Mention is made of the political context of the events which took place in the scientific milieu. Contrary to sometimes expressed opinions, he maintains that Prof. S. Kieniewicz had created a school, which showed preference for a certain research workshop and made a great contribution especially, albeit not solely, to studies on the nineteenth century. On the other hand, stands represented by the participants of the seminar and the interests dominating in their later works tended to differ.

RESEARCH SURVEY

Ł. Niesiołowski — The State of Research on the History and Religion of Ancient Palestine

The author discusses the development of scientific studies on ancient Jewish history, conducted from the second half of the nineteenth century up to this day. Upon the basis of literature on the subject he indicates that despite the indubitable progress made by science, the interpretation of certain questions still remains ambiguous. These problems are associated primarily with studies on the chronology of the origin of select books of the Old Testament as well as the discrepancy between the Bible and the testimony provided by other sources, mainly archaeological, particularly as regards the capture of Palestine by the Israelites.

J. M. Piskorski — From Latest Studies on the Historiography of Central and Eastern Europe

The author stresses the great interest shown by contemporary German science in the course of historiography in Central and Eastern Europe, and discusses the latest publications issued on this theme. The article indicates the main trends of the interest — traditional (today increasingly weak), dating from the nineteenth century and concentrating on the German contribution to civilisation in the region in question, and a current which emerged after the second world war; critical towards its predecessor, it attaches more importance to the cultural and economic accomplishments of East European nations. J. M. Piskorski recalled that the main trends in German historiography have scientific counterparts, which appeared under their impact in countries of the titular part of Europe.

REVIEWS

CONTENTS